
Ronde 2

Jimmy van Rijt (a) & Afra Klarenbeek (b)

(a) Universiteit Utrecht

(b) Tilburg University

Contact: *j.h.m.vanrijt@uu.nl*

a.s.klarenbeek@tilburguniversity.edu

Taalhandelingen, implicatuur en beleefdheid: pragmatiek in het schoolvak Nederlands

1. Inleiding

Leerlingen in het voortgezet onderwijs kunnen veel waarde halen uit een goed inzicht in alledaagse taal en communicatie. Dit is nog belangrijker met het oog op de nieuwe conceptkerndoelen en -eindtermen (SLO 2023), waar inzicht in taal en communicatie een grotere rol speelt dan in het vorige curriculum. Opvallend genoeg is de taalkundige discipline die zich richt op alledaagse communicatie, de pragmatiek, vrijwel afwezig in het schoolvak Nederlands (Wegman & Van Rijt 2023), en ook verborgen in de nieuwe conceptkerndoelen (Breetvelt 2024). Dit lijkt een wereldwijd fenomeen te zijn. Terwijl pragmatiek een vaste plaats heeft verworven in het onderwijs van een tweede taal (Ren e.a. 2023), krijgt het nauwelijks aandacht in eerstetaalcontexten. Dit is des te opmerkelijker in Nederland, omdat de pragmatiek goed aansluit bij de communicatieve doelstellingen van het schoolvak Nederlands en tegelijkertijd bijdraagt aan de wens om meer taalkunde in het vak te integreren (Hulshof & van Rijt 2020). Pragmatiek kan dus een waardevolle brug slaan tussen communicatieve vaardigheden en taalkunde, om zo een bewustere geletterdheid te stimuleren. Maar wat kan pragmatiek precies toevoegen aan het schoolvak Nederlands?

In deze workshop onderzoeken we lesmateriaal dat is getest in vwo-3 en zich richt op enkele kernconcepten uit de pragmatiek. We bespreken typische werkvormen en presenteren de resultaten van een flankerend wetenschappelijk onderzoek dat de invloed van dit lesmateriaal op de taalvaardigheid van leerlingen evalueert. Daarnaast doen we aanbevelingen voor de praktijk en reflecteren we, samen met de deelnemers, op mogelijke manieren om het lesmateriaal verder te verbeteren.

2. Kernconcepten uit de pragmatiek en de didacticisering ervan

Drie kernconcepten uit de pragmatiek zijn in een samenhangend lespakket gegoten. Dat pakket is ontwikkeld door de auteurs van dit stuk. Zij werden daarbij geholpen door docenten Nederlands. Het gaat dan om ‘taalhandelingen’, ‘conversationele implicatuur’ en ‘beleefdheid’. De belangrijkste doelstelling van het lespakket was om leerlingen niet alleen taalvaardiger te maken, maar om hen ook een dieper inzicht te geven in de mechanismen die achter communicatieve processen schuilgaan. In de workshop zullen we ons vooral op beleefdheid richten. In deze bijdrage geven we een indruk van de andere concepten en van de didactische benaderingswijze die we volgden.

3. Ontwerpprincipes

In het lespakket handelden we volgens een vijftal ontwerpprincipes (zie ook: Wegman & van Rijt 2023). Het eerste ontwerpprincipe was dat kernconcepten zoals ‘taalhandeling’ inductief zouden worden geïntroduceerd, zodat ze zelf konden ervaren (op basis van hun eigen taalgevoel) wat er in een bepaalde situatie aan de hand was. Het tweede ontwerpprincipe was dat de ervaring die de leerling opdeed expliciet zou worden gekoppeld aan een relevant pragmatisch begrip, zoals ‘taalhandeling’, waarna een uitleg volgde. Vervolgens werd het opgedane inzicht uitgediept aan de hand van alledaagse contexten en casussen (ontwerpprincipe 3, zie ook: Steenbakkers 2023), waarbij de leerlingen uitgedaagd werden tot redeneren over communicatieve situaties en taalkundige concepten (principe 4, zie: van Rijt 2024). Het laatste ontwerpprincipe was praktisch van aard. Het lespakket moest kort zijn om te kunnen passen in overvolle lesprogramma's. Het lespakket bestond daarom uit vier lessen van 50 minuten. Het lespakket is op te vragen bij de auteurs en gaat vergezeld van een docentenhandleiding.

4. Lesinhoud en didactiek

4.1 Taalhandelingen

Taalhandelingen worden door Austin (1962) beschreven als acties die worden uitgevoerd door iets te zeggen – het zijn dus acties die tot stand komen door het gebruik

van taal. In dat opzicht verschillen taalhandelingen sterk van gewone handelingen. Een voorbeeld. Wanneer iemand het woord *Natuurlijk* uitspreekt als reactie op een verzoek om een boek voor iemand mee te brengen, voert die persoon in feite de taalhandeling uit van het doen van een belofte. Die belofte komt simpelweg tot stand door het gebruik van taal, in tegenstelling tot gewone handelingen (zoals het bakken van een taart) die niet eenvoudigweg ontstaan door de woorden *Ik bak een taart* uit te spreken (Houtkoop & Koole 2008). Taalhandelingen spelen dus een cruciale rol in alledaagse communicatie, omdat het uitmaakt of we een bepaalde taalhandeling hebben verricht of niet (bijvoorbeeld: heb je een belofte gedaan toen je de woorden *Natuurlijk* uitsprak, of kun je later geloofwaardig ontkennen dat je dat deed?). Traditioneel worden taalhandelingen geanalyseerd vanuit drie perspectieven:

1. de woorden die daadwerkelijk worden gezegd (*Natuurlijk*, ook wel ‘de locutie’ genoemd);
2. de onderliggende taalhandeling (‘het doen van een belofte’, ook wel ‘illocutie’ genoemd);
3. het resultaat van de woorden (het wel of niet meenemen van een boek, ook wel ‘perlocutie’ genoemd).

Taalhandelingen kunnen zichtbaar worden gemaakt door een performatief werkwoord, dat aangeeft van welke taalhandeling sprake is. Voorbeelden van zulke performatieve werkwoorden zijn *beloven*, *weigeren*, *feliciteren*, *condoleren*, *dopen* en *beledigen*.

Hoe valt het concept ‘taalhandeling’ stapsgewijs te didactiseren volgens de ontwerpprincipes? De introductieopdracht zag eruit zoals in Figuur 1, die ontwerpprincipes 1 en 3 illustreert.

Opdracht 1

Je hebt gisteren jouw lesboek voor Nederlands uitgeleend aan je klasgenoot Finn. Hij was zijn eigen boek kwijtgeraakt en vroeg jou of hij jouw boek mocht lenen om zijn huiswerk voor Nederlands te kunnen maken. Toen je hem het boek gaf, ontstond het volgende gesprekje:

Jij: Hier is het boek voor Nederlands. Morgen wel weer meenemen, hé, anders krijg ik een aantekening van de docent omdat ik mijn spullen ben vergeten.

Finn: Ok thanks! Geen probleem, hoor. Trouwens, die van Nederlands is toch nooit zo moeilijk.

Inmiddels zijn we een dag verder. De les Nederlands begint bijna en het wordt duidelijk dat Finn het boek niet heeft meegenomen. “Maar je had het beloofd!” zeg je verontwaardigd tegen hem. “Ik heb het woord ‘beloven’ niet gebruikt, hoor”, reageert Finn.

A. Vind je de reactie van Finn terecht? Waarom wel of niet?

Figuur 1 – Introductieopdracht ‘taalhandeling’.

In opdracht B en C moesten de leerlingen uitleggen waarom de meeste mensen ervan uit zullen gaan dat Finn het boek toch bij zich zou hebben. Ook werd de leerlingen gevraagd hoe je de intentie om het boek wél mee te nemen vanuit het perspectief van Finn ondubbelzinnig zou kunnen formuleren. Daarmee wordt aangestuurd op de relatie tussen de woorden die gebruikt zijn en de taalhandeling die verricht wordt. Na opdracht C volgden nog enkele opdrachten van dit type, waarna een uitleg over taalhandelingen volgde, waarbij de casussen die gebruikt zijn door de docent zijn besproken (ontwerpprincipe 2). In een van de vervolgoopdrachten werd die kennis vervolgens geconsolideerd door de leerlingen te vragen om in eigen woorden uit te leggen wat een taalhandeling is, waarbij ook het begrip ‘performatief werkwoord’ gebruikt moest worden. Later volgde een meer taalkundig ingestoken redeneeropdracht, waarbij leerlingen bijvoorbeeld verschillende taalhandelingen in groepjes moesten indelen op grond van gemeenschappelijke kenmerken. Die indeling moest toegelicht worden (zie: Figuur 2).

Opdracht 6

De ene taalhandeling is de andere niet. Sommige lijken meer op elkaar dan andere. Hieronder zie je negen performatieve werkwoorden staan.

- A. Werk samen met een klasgenoot. Deel deze performatieve werkwoorden in drie groepjes in, en zorg ervoor *dat jullie het eens worden* over de indeling.
 B. Zorg ervoor dat je kunt beredeneren waarom deze werkwoorden bij elkaar horen. Welk woord zou je boven elke groep kunnen plaatsen?

Performatieve werkwoorden:

dopen – garanderen – bedanken – complimenteren – trouwen – zweren – beloven – ontslaan – begroeten

Groep 1:	Groep 2:	Groep 3:

Leg hieronder uit waarom jullie deze indeling hebben gemaakt:

(...)

Figuur 2 – Redeneeropdracht, waarbij de taalhandelingen op grond van gemeenschappelijke kenmerken ingedeeld moesten worden.¹

Later gingen de leerlingen nog aan de slag met de locutie, illocutie en perlocutie van bepaalde uitingen.

4.2 Conversationele implicatuur

In les 2 stond het concept ‘conversationele implicatuur’ centraal. Conversationele implicaturen zijn vormen van indirecte taalhandelingen, waarbij de luisteraar moet afleiden wat er met een bepaalde uiting wordt bedoeld (Grice 1975; Cummings 2005). Dergelijke indirecte taalhandelingen zijn afhankelijk van de context, en individuen leiden de bedoelde betekenis af, omdat ze ervan uitgaan dat bijdragen aan een gesprek over het algemeen relevant zijn voor de richting van het gesprek. Men gaat ervan uit dat gesprekspartners samenwerken om ervoor te zorgen dat er een gedeelde richting in het gesprek ontstaat: het zogenaamde ‘coöperatieprincipe’. Dit principe wordt on-

dersteund door zogenaamde ‘maximen’: algemene principes waaraan individuen zich houden in communicatieve contexten. Deze maximen zijn de maxime van kwantiteit (*Zeg niet meer of minder dan nodig is*), kwaliteit (*Zeg niets waarvoor je geen evidentie hebt; spreek de waarheid*), wijze (*Spreek duidelijk en ondubbelzinnig*) en relevantie (*Stem je bijdrage af op de huidige richting van het gesprek*).

In het lespakket werd het concept ‘implicatuur’ eerst inductief geïntroduceerd op basis van concrete casussen (zie: Figuur 3).

<p><u>Situatie 1</u></p> <p>A: Ga je vanavond mee naar de film? B: Mijn boekverslag is nog niet af.</p> <p>B bedoelt:</p> <hr/> <hr/>
<p><u>Situatie 2</u></p> <p>A: Uw zoon is dol op onze Kim. B: Hij vond het als kind leuk om met slangen te spelen.</p> <hr/> <hr/>
<p><u>Situatie 3</u></p> <p>A: Waar is mijn appeltaart?! B: Waar is de sneeuw van vorig jaar?</p> <hr/> <hr/>

Figuur 3 – Inductieve introductie van het concept ‘conversationale implicatuur’ (voorbeelden 2 en 3 zijn ontleend aan prof. dr. Jan Renkema).

Leerlingen moesten vervolgens uitwisselen welke intentie zij meenden dat de B-uitingen hadden. Vervolgens lazen de leerlingen de Taalcanon-tekst “Waarom drukt taal nooit precies uit wat je bedoelt” van Arie Verhagen, waarover ze enkele vragen beant-

woordden, om zo een koppeling tussen taalkunde en taalvaardigheid te stimuleren (van Disseldorp 2009; Hulshof & van der Logt 2010). De daaropvolgende uitleg van de docent over dit concept raakte aan zowel de tekst als aan de introductieopdrachten. Later zoomden we met de leerlingen in op de verschillende maxims van Grice, in relatie tot implicatuur.

5. Pragmatiek hoort in het schoolvak Nederlands

De leerlingen en docenten die kennismaakten met het lespakket vonden de opdrachten overwegend plezierig en leerzaam, al is er natuurlijk ruimte voor verbetering. In de workshop gaan we dieper in op de lesmaterialen, bespreken we het aanpalende onderzoek (Klarenbeek & van Rijt, te verschijnen) en denken we met de deelnemers na over manieren om het materiaal verder te verbeteren. Inzichten uit de pragmatiek horen immers in een rijk talencurriculum thuis!

Referenties

- Austin, J. (1962). *How to do things with words*. Oxford: Oxford University Press.
- Breetvelt, I. (2024). ‘Taalpragmatiek te verborgen in kerndoelen Nederlands’. In: Werkgroep Onderzoek en Didactiek Nederlands (red.). *Handboek Didactiek Nederlands*. Online raadpleegbaar op: <https://didactieknederlands.nl/de-kwestie/2024/02/taalpragmatiek-te-verborgen-in-kerndoelen-nederlands>.
- Cummings, L. (2005). *Pragmatics: A Multidisciplinary Perspective*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Grice, P. (1975). ‘Logic and conversation’. In: P. Cole & J. Morgan (eds.). *Pragmatics (syntax and semantics)*, 9. Chicago: Academic Press.
- Houtkoop, H. & T. Koole (2008). *Taal in actie. Hoe mensen communiceren met taal*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Hulshof, H. & A. van der Logt (2010). “Didactische modellen taalkunde voor de tweede fase”. In: *Levende Talen Magazine*, 97 (special Taalkunde), p. 43-46.
- Hulshof, H. & J. van Rijt (2020). “Is het schoolvak Nederlands inspirerender geworden? De relatie tussen taalkunde en het schoolvak Nederlands opnieuw bekeken”. In: *Nederlandse Taalkunde*, 25 (2-3), p. 437-445.
- Klarenbeek, A. & J. van Rijt (te verschijnen). “Bringing pragmatics into the L1 language classroom: will a short intervention targeting speech acts, conversational implicature and politeness theory benefit students’ writing of request emails?”.
- Ren, W., S. Li & X. Lu (2023). “A meta-analysis of the effectiveness of second language pragmatics instruction”. In: *Applied Linguistics*, 44 (6), p. 1010-1029.

- SLO. (2023). ‘Conceptkerndoelen Nederlands en toelichtingsdocument’. Amersfoort: SLO.
- Steenbakkers, J. (2023). *Speelse toewijding. Een pedagogisch-didactisch onderzoek naar schrijfstijl en formuleeronderwijs in klas 3 en 4 havo/vwo*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen. [Academisch proefschrift].
- Van Disseldorp, J. (2009). “Taalverandering in plaats van zeehondjes: taalkundeonderwijs met behulp van de taalvaardigheden”. In: *Levende Talen Tijdschrift*, 10 (1), p. 21-27.
- Van Rijt, J. (2024). “Learning how to think like a linguist: Linguistic reasoning as a focal point in L1 grammar education”. In: *Language and Linguistics Compass*, 18 (3), p. 1-17.
- Wegman, H. & J. van Rijt (2023). ‘Taal in gebruik: Pragmatiek in de klas’. In: J. Dera, J. Gubbels, J. van der Loo & J. van Rijt (red.). *Vaardig met vakinhoud: Handboek vakdidactiek Nederlands*. Bussum: Uitgeverij Coutinho, p. 209-220.

Noot

- ¹ Om een goede redenering te stimuleren, werd de leerlingen gevraagd om tot consensus te komen over wat de beste indelingswijze zou zijn.
-